

**ზიარების სათნობა
„წმიდა შუშანიკის წამების“ მიხედვით¹**

Eucharist virtue based on „Martyrdom of st. Shushanik“

დალი ბეთხოშვილი

სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ახალციხე

Dali Betkoshvili

Samtskhe-Javakheti State University
Georgia, Akhaltsikhe

ABSTRACT

In the hagiographic literature, Eucharist is a crucial issue in the life of Saints. It is a significant step for spiritual immortality. Eucharist is the principal way to eternal life, in achieving perfection of a mortal being, formation of the way towards other life. Eucharist is significant for transferring to eternal life by a person (who is on the borderline of death and life), which is the only way for the better end of the person and joining Christ together with the prayer.

According to the Christian viewpoint, the human race is sinful, and it urges to make its soul easier for its entire life. The existence of a human being should rely on the commandments of God, which means the embodiment of the Divine Word, united spirit and flesh, and starving to spiritual divinity.

Eucharist of the Saint is expressed in many forms, like passion, torture, apparel, feast, getting secret-saint Eucharist, «The Bride of Christ» with marriage to the God, prayer, so on.

The first Georgian hagiographic monument «Martyrdom of St. Shushanik» describes the way of Shushanik to God. The artistic image of the hero is presented as a person with high spiritual merits. The mentioned «Bride of Christ» in the text demonstrates her otherworldly presence and readiness for joining and sharing with Christ. „The Bride of Christ“ indicates that she avoided herself from Varsken even during her mortal life and did not share his so-called insidious intentions. To separate from the «mortal spouse» she selected shackled from this world, the worms on her body, the sackcloth, a prayer...

Separation from the deeds of the «Mortal Spouse» brings her closer to God for sharing divinity, it is demonstrated in the «dining scene» which shows a break

¹ იბეჭდება გადამუშავებული, მაგრამ შემოკლებული სახით.

off between her and mortal life, and that's the reason to start preparation for sanctitude life. She waved wine offered by the wife of Jojik, demonstrating the asset from this world. The scene means the formation of a deep gap between St. Shushanik and Varsken. The Queen finally informed him about the separation and told him that since then she had joined only God. St. Shushanik shared God when the blessed confessor of God participated in Eucharist. Offering the bread with the wine by the Jacob Khutsesi to the Shushanik equals the sharing with God.

The blood on the body of St. Shushanik after torture expresses holy Eucharist. On the request of the confessor to wash the blood, the Saint answers: «Do not say it, as the blood is purified from my sins». When she was severely beaten by Varsken «When he saw lots of blood dripping from her body, he ordered her to bend her by the chain»... By blooding and chain, Varsken supports the approximation of Shushanik to God, sharing by blood and spiritual linkage. The blood poured purifies from sins for salvation from the human sins for Shushanik.

Sharing with God means dwelling in heaven. By the teaching of God, who does not share the secret will not be born for the second time, will not be able to dwell in heaven. All the deeds of St. Shushanik are focused on sharing with God. Her behavior is full of feast, regret, prayer, solitude, covered with blacks, handcuffs, and chains that express joining and sharing of God.

St. Shushanik appears with a tired, filthy body, with worms that are needy for sharing with the divine. Jacob Khutsesi says, «I took the body decayed and eaten by worms. I washed the decayed parts and covered by the Cloth. The word «Washed» by Jacob Khutsesi indicates purification, baptizing once again, sharing with God that means significant change. It takes Shushanik to another dimension and restores her into divine integrity.

St. Shushanik's way to another world is empty from earthly life and human passions. «Share my tortures, and I, my beloved, will go preliminarily prepared to the eternal way. Let Christ grant me joy for my tortures, torment, and abuse – and I will adore the glory and respect under heaven permanently».

St. Shushanik limits herself from his mortal spouse with her way of life and spiritual needs to be far from his will, and in this way, she will multiply the grace that is very important in the sinned person with reduced kindness. That's why every step of saint existence means a return to God, Eucharist, and return to the divine.

საკვანძო სიტყვები: წმიდა შუშანიკი, იაკობ ცურტაველი, ღმერთი, ზიარება, ჰაგიოგრაფია, სახარება, ღვაწლი.

Keywords: St. Shushanik, Iakob Tsurtaveli, God, Communion, Hagiography, Gospel, Merit.

ჰაგიოგრაფიულ მწერლობაში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს ზიარება, რომელიც წმიდანთა ცხოვრების, სულიერი უკვდავების უმთავრეს საფეხურს წარმოადგენს. ზიარება მთავარი გზაა მარადიული სიცოცხლისაკენ მიმავალი გზის წარმართვაში, მოკვდავი ადამიანის სრულყოფის მიღწევაში. „საიქიო ცხოვრებისაკენ გზის წარმართვაში, ადამიანის (სიკვდილისა და სიცოცხლის ზღვარზე მყოფი ადამიანის) მარადიულ ცხოვრებაში გადასვლისათვის აუცილებელია სინანული და ზიარება, რომელიც ადამიანის კეთილი აღსასრულისა და ქრისტე მაცხოვართან შეერთების ერთ-ერთი გზაა, რაც ლოცვასთან ერთად შერწყმულად ხდება“ (ბეთხოშვილი 2012: 85). სახარებაში ვკითხულობთ: „...და ლოცვამან სარწმუნოებისამან აცხოვნოს სნეული იგი და აღადგინოს იგი უფალმან. დაღაცათუ ცოდვამ რამე ექმნეს მოვეეტეოს მას“ (იაკ. 5, 14-15).

ქრისტიანული მსოფლმხედველობით, ადამის მოდგმა, კაცობრიობა ცოდვითმოსილია, რაც მთელი ცხოვრების მანძილზე შემსუბუქებას და სხვა სამოსით შემოსვას ითხოვს. ადამიანის არსებობა ღვთის მცნებაზე უნდა დაფუძნებულიყო, რაზეც მიანიშნებს ღვთის სიტყვის განსხეულება, სულისა და ხორცის ერთიანობაში დასახვა და სწრაფვა სულიერი განღმრთობისაკენ.

ამ განღმრთობის გზაზე ასახულია ადამიანის ცხოვრების გზა, ტანჯვით სავსე, მაგრამ მის არსში სულიერი ღირებულებებისაკენ სწრაფვა იკითხება... „წმინდანებს, რა თქმა უნდა, ესმით ხორცის და, საერთოდ, ამქვეყნიური ცხოვრების სარგებლობაც, მაგრამ ისინი მას ცდუნებების, მთელი რიგი ვნებებისა და მანკიერებანის საწყისად მიიჩნევენ, ამიტომ ისინი ისწრაფვიან იმისაკენ, რომ როგორმე დათრგუნონ და „თავიდან მოიშორონ“ ე. წ. „მყრალი ჭურჭელი“ და მისგან გათავისუფლებულნი, მხოლოდ წმიდა სულით ზეცას, მარადისობას შეერწყან, მაგრამ მათ ისიც აქვთ გაცნობიერებული, რომ ეს მიიღწევა მუდმივი მღვიმარებით, სულის წვრთნით, როგორცაა: ლოცვა, მარხვა, ზიარება, ქრისტიანული სარწმუნოებისადმი თავდადება, კეთილი საქმეების კეთება და ა. შ.“ (ბეთხოშვილი 2012: 86).

ზიარება თავდაპირველადვე ღმერთის სიყვარულს გამოხატავს, საღვთო სიყვარული კი ადამიანის სრულყოფილების, სულიერი ამაღლების საფუძველია. პავლე მოციქულის ეპისტოლეში ნათქვამია: „და ამას ყოველსა ზედა სიყვარული, რომელი იგი არს სიმტკიცე სრულებისად“ (I კოლ. 3, 14).

უნდა შევნიშნოთ, რომ წმიდანის უფალთან ზიარება მრავალი გზით არის გამოხატული: ვნებით, ტანჯვით, შესამოსლით, მარხვით, საიდუმლოს მიღებით - წმინდა ზიარება, „სძალი ქრისტესი“ - უფალთან ქორწინებით, ლოცვით და სხვ.

ზემოაღნიშნული დასტურდება პირველ ქართულ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში „წმიდა შუშანიკის წამება“, რომელთა მეშვეობით შუშანიკის მხატვრული სახე წმინდანად იქცევა, ღმერთის გზაზე მდგარად გვევლინება და სულიერი ამაღლებულობის მატარებელ წმინდანად წარმოისახება.

დამოწმებული „სძალი ქრისტესი“ წმიდა შუშანიკის არაამქვეყნიურობის გამომხატველია და დამადასტურებელია იმისა, რომ ქრისტესთან შეერთებისათვის, ზიარებისთვისაა განმზადებული. „სძალი ქრისტესი“ შეგვამეცნებინებს ღვთაებასთან წვდომას, მოგვააზრებინებს განმზადებული ზესთაარსის არსებობასა და სიდიადეს. ყოველივე ეს კი მინიშნებაა მის წმიდანობაზე, ამაღლებულობაზე, განახლებაზე, რომლითაც ეზიარება უსაზღვროებას და მარადიულობას, სასუფეველს“ (ზეთხოშვილი 2012: 87). სახარებაში ვკითხულობთ: „მაშინ ემსგავსოს სასუფეველი ცათადა ათთა ქალწულთა, რომელთა აღიხუნეს სანთელი თვსნი და განვიდეს მიგებებად სიძისა და სძლისა“ (მათ. 2, 51).

წმიდა შუშანიკის სულიერი ღვაწლი მიმართულია ქრისტესთან შერწყმისაკენ: „ჰრქუა მათ იესუ: კელ-მეეწიფებისა ძეთა სიძისათა გლოვად, ვიდრემდე მათ თანა არს სიძე იგი, და მაშინ იმარხვიდენ“ (მათ. 9, 15), ან „რომელსა აქუს სძალი, იგი სიძე არს; ხოლო მეგობარი სიძისადა რომელი დგას და ესმის მისი, სიხარულით უხარის მითა სიძისათა. ესე სიხარული ჩემი აღსრულებულ არს“ (იოან. 3, 29); „რამეთუ გაშურებ თქუენ ღმრთისა შურსა, რამეთუ მიგათხოვენ თქუენ ერთსა მამაკაცსა ქალწულად წმიდად წარდგინებად ქრისტესა“ (II კორ. 11, 2).

იაკობ ცურტაველი წმიდანის სახის დახატვისას სახარებას ეფუძნება. ავტორის ფრაზა: „ვითარცა სძალი შემკული საკრველთა მათგან“ (ქრესტომათია 1946: 40) გამოძახილს ჰპოვებს იოვანეს გამოცხადებაში: „და ქალაქი იგი წმიდად იერუსალემი ახალი ვიხილე, გარდმომავალი ზეცით ღმრთისაგან; განმზადებული ვითარცა სძალი შემკული ქმრისა მიმართ თვსისა“ (გამოცხ. 21, 2). ნაწარმოებში აგრეთვე ვკითხულობთ: „სძალი და მკვევალი ქრისტესი“ (ქრესტომათია 1946: 42). სახარებისეული სიბრძნე განთავსებულია იაკობ ცურტაველთან და იმავე შინაარსის მატარებელია: ღვთაებისაკენ სწრაფვა, ღმერთთან ზიარება, საღვთო სიბრძნესთან შერწყმა.

აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია პარალელი მოვიტანოთ სხვა ჟანრის ნაწარმოებებიდან; „სძალი ქრისტესი“ დასტურდება ჰაგიოგრაფიული მწერლობის „ცხოვრებათა“ ჟანრშიც და ძველ საერო მწერლობაშიც. ამჯერად დავიმოწმებთ მხოლოდ ერთ-ორ მაგალითს. გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ვითარცა სძალი ქრისტესი და ბერნი ვითარცა მექორწილენი“ (ქრესტომათია 1946: 101). მე-17 საუკუნის წმიდანი ქეთევან წამებული მისადმი მიძღვნილ საგალობელში ასე იხსენიება: „სძალო დავითისად“ (ქავთარია 1977: 152). კიდევ: „სამკაულნი (ჯაჭვები, შამფურები, ბარები... - დ. ბ.) თუ არიან სასძლო-სამკნი... /ჰკაზმენ ქეთევანს შესაბამ სიძე-სძლობის“ (ზაგრატიონი 1980: 14).

განმარტებათა ლექსიკონების მიხედვით: „სიძე (მათ. 25, 6) სულის სიხარული ქრისტე“ (ორბელიანი 1993: 100), „სძალი“ (დაბ. 38, 24). „... სძლად ქრისტესა ითქმის უბიწონი სულნი ქალწულთანი“ (მათ. 25, 1). სძლად იწოდების „სუფევა“ (3 მეფ. 6, 1) - მაღალი მეფობა (ორბელიანი 1993: 118).

„წმიდა შუშანიკის წამებაში“ დადასტურებული „სძალი ქრისტესი“ იმთავითვე მიანიშნებს, რომ საწუთროს ფარგლებშივე განერიდება წმიდა შუშანიკი ვარსქენს და არ ეზიარება მის ე. წ. მზაკვრულ განზრახვებს. „საწუთრო მეუღლისაგან“ განსაშორებლად წმიდა შუშანიკს თანაშეეწევა ამქვეყნიური ბორკილები, დაწყლულებულ სხეულზე მატლთა დასევა, ძაძის შესამოსელი...² წმიდა შუშანიკი ვარსქენს ეუბნება: „...და ვითარცა შენ შემოქმედი შენი შეურაცხ-ყავ, ეგრეცა მე შენ შეურაცხ-გყოფ და თუ მრავალი ტანჯვამ მოაწიო ჩემ ზედა, მე არა ვეზიარო საქმეთა შენთა“ (ძეგლები 2008: 172).

„საწუთრო მეუღლის“ საქმეებისაგან განრიდება უფალთან მიაახლოვებს სიწმინდის საზიარებლად, რისი მკვეთრი გამოხატულებაცაა „პურობის სცენა“, სადაც გამოიკვეთა იმ მაერთებელი ძაფის გაწყვეტა, რაც აკავშირებდა საწუთროსთან და მყარი საფუძველი შეუქმნა წმიდანობისათვის მზადებას. ჯოჯოკის ცოლის მიერ შეთავაზებულ ღვინოს, როგორც წუთისოფლის ხელისაგან, წარმავლობისაგან მიწოდებულს, ხელი აუკრა და რისხვით უთხრა: „ოდეს ყოფილ არს აქამომდე, თუმცა მამათა და დედათა ერთად ეჭამა პური?!“ (ძეგლები 2008: 176). მოტანილი ფრაზა, ჩვენი აზრით, მრავალმხრივ სამსჯელო საკითხია, მაგრამ ამჯერად დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ: აღნიშნული სცენა ღრმა, მკვეთრი უფსკრული შეიქმნა წმიდა შუშანიკსა და საწუთრო მოთხოვნებით გაჯერებულ ვარსქენს შორის, დედოფალმა მას საბოლოო განშორება ამცნო და უთხრა, რომ ამიერიდან მხოლოდ ღმერთის თანაზიარი გახდებოდა.

წმიდა შუშანიკი ღმერთის თანაზიარი გახდებოდა მაშინ, როდესაც მის ზიარებაში უფლის ხელდასხმული სულიერი მოძღვარი მიიღებდა მონაწილეობას. შუშანიკისათვის იაკობ ხუცესის მიერ ღვინოში დამზალი პურის შეთავაზება იქნება ღმერთთან თანაზიარობის ტოლფარდი. მ.გიგინეიშვილის აღნიშვნით, „ღვინოში ჩამზალმა პურმა ხუცესს საშუალება მისცა ეჩვენებინა, რომ შუშანიკს „ყბანი და ზოგნი კბილნი შთამუსრვილ ჰქონდა. ამასთანავე, ეს დეტალი ქრისტეს სისხლისა და ხორცის ზიარებაზე დაიყვანება (I კორინთ. 10, 16) და მიგვანიშნებს მოწამის სულიერი განვითარების გზაზე“ (გიგინეიშვილი 1978: 225).

იაკობ ხუცესის მიერ წმიდა შუშანიკისათვის ღვინის შეთავაზება ეხმიანება ახალ აღთქმას: „ვერ ჳელ-გეწიფების სასუმელი უფლისაჲ სუმად და სასუმელი ეშმაკთაჲ; ვერ ჳელ-გეწიფების ტაბლასა უფლისასა ზიარებაჲ და ტაბლასა ეშმაკთასა“ (I კორინთ. 10, 21).

წმიდა ზიარების გამომხატველია წამების შემდეგ წმიდა შუშანიკის სხეულზე სისხლის ჩამოდინება. მოძღვრის თხოვნაზე, შუშანიკს სისხლი ჩამოზანოს, წმიდანს პასუხობს: „ხუცეს, მაგას ნუ იტყვ, რამეთუ სისხლი ესე განმწმედელი არს ცოდვათა ჩემთაჲ“ (ძეგლები 2008: 178). უფრო მეტად სასტიკი გვემის შემდეგ ვარსქენმა „ვითარცა იხილა დიდძალი

² აღნიშნულ საკითხზე იხ.: დ. ბეთხოშვილი, სიკვდილ-სიცოცხლის პრობლემა ძველ ქართულ მწერლობაში (იაკობ ხუცესის „წმიდა შუშანიკის წამება“, თეიმურაზ პირველის „წამება ქეთევან დედოფლისა“), წიგნი, I, თბ., 2010, გვ. 125-141.

იგი სისხლი, რომელ ჩამოსდიოდა ჩჩვლთა მათ ჯორცთა მისთა, მაშინ უბრძანა დადებად ჯაჭვ ქედსა მისსა“ (იქვე: 182). „სისხლის დაღვრით და ქედზე ჯაჭვის დადებით ვარსქენი წმიდა შუშანიკს ხელს უწყობს მეტად დაახლოვოს უფალთან, დათხეული სისხლით აზიაროს და სულიერი ჯაჭვით შეაკავშიროს მასთან. ცოდვებისგან განმწმენდი სისხლი შუშანიკისა უფლის მიერ ადამიანთა ცოდვების დასახსნელად დაღვრილ სისხლთან თანაზიარებას გულისხმობს“ (ბეთხოშვილი 2012: 90).

უფალთან თანაზიარება სასუფეველის მკვიდრობას გამოხატავს. სახარება გემოდვრავს: „უკუეთუ ვინმე არა იშვეს მეორედ და არა მიიღოს წმიდა საიდუმლო, ვერ შევიდეს სასუფეველსა ცათასა“ (იოან. 3, 3-5). უფლის დამოდვრით, ვინც საიდუმლოს არ ეზიარება და, შესაბამისად, მეორედ შობას არ მოიპოვებს, ვერ დაიმკვიდრებს ცათა სასუფეველს.

წმიდა შუშანიკის მთელი სულიერი ღვაწლი უფალთან ზიარებისკენ არის მიმართული, წმიდანობის გზა აღვსებული მარხვით, სინანულით, ლოცვით, ტაძრისაგან განმარტოვებით არსებობა, ძაძით შემოსვა, ბორკილები და ჯაჭვები... მთლიანობაში მისი ღმერთთან შეერთების, თანაზიარობის გამომხატველია. „ფერფლადქცეული წმიდანი „ხოლო დიდთა მათ მარხვათა აღვსებისათა, ერგასისთა მათ დღეთა, ექუსთა წელთა შინა არცა დღისი, არცა ღამე არა დაჯდის ქუე, არცა დაიძინის, არცა საჭმელი რაჲ მიიღის, გარნა დღესა, ხოლო კვრიაკესა ეზიარის ჯორცსა და სისხლსა ქრისტეს ღმრთისა ჩუენისასა; და მცირედ ოდენ წუენაკი მხლისა შექმნილი - იგიცა მცირედ-მიიღის, ხოლო პურისა გემოჲ არა იხილის ვიდრე აღვსებადმდე“ (მეგლები 2008: 192).

სახარებაში აღნიშნულია: „წყლოლებითა მისითა განვიკურნებით“ (I პეტრე, 2, 24). წმიდანისათვის წუთისოფლის წყლოლებისაგან განკურნება ღმერთთან თანაზიარებას გამოხატავს.

წმიდა შუშანიკისათვის დაუძღვრებულ სხეულზე წყლოლების გაჩენა, ჩირქის გამრავლება, მატლის დასხმა სიხარულის მომგვრელია; ასეთი მძიმე საწუთრო ცხოვრება ნათლით შეიმოსება. მატლის, როგორც წარმავალის, დასხმა ღმერთთან საზიარებლად სჭირდება. იაკობ ხუცესი წერს: „და ეგრეთ სხუათა მათ აღვიდეთ გუამი იგი ფრიად დამაშურალი და დაჭმული მატლთა, და განვბანეთ იგი მატლისა მისგან მიწოვანისა და თხრამლისაგან და შევმოსეთ „მჩურითა მით“ (მეგლები 2008: 202).

„იაკობის სიტყვა „განვბანეთ“ მიაწმინდებს სიწმინდეზე, განსპეტაკებაზე, ხელახლა „ნათლობაზე“, ღმერთთან ზიარებაზე, რაღაც მნიშვნელოვან ცვალებზე მეტყველებს და ეს შეცვლებაა შუშანიკის გადანაცვლება მეორე განზომილებაში და ღვთაებრივ ერთიანობაში აღდგენა“ (ბეთხოშვილი 2012: 92).

სასუფეველის გზისაკენ მიმავალი წმიდა შუშანიკი, რომელიც სრულიად განმარცვულია წუთისოფლის სამოსისაგან, ყოველგვარი ტანჯვის წილ, ამქვეყნიურთ მიმართავს: „...ეზიარენით ვნებათა ამათ ჩემთა და ჭირთა და ტანჯვათა. ხოლო მე, საყუარელნო, აჰა ესერა წინაგანმზადებულსა მას

გზასა წარვალ საუკუნესა. ჭირისა ამის წილ ჩემისა ქრისტემან მომმადლოს მე სიხარული, სატანჯველთა ამათ წილ განსუენებად, გუემათა ამათ ჩემთა და თრევათა და შეურაცხებათა - მივემთხვო მე დიდებასა და პატივსა ცათა შინა დაუსრულებელსა“ (ძეგლები 2008: 200).

წმიდა შუშანიკი სათნო ცხოვრებით, სულიერი ღვაწლით თავს შემოიზღუდავს საწუთრო მეუღლისაგან, რათა მისი ნებისაგან შორს იმყოფებოდეს და ამ გზით, არჩევანით საკუთარ არსებაში მადლს გაამრავლებს, რომელიც მთავარია ცოდვითმოსილ, სიკეთედაკლებულ ადამიანში; ამიტომაც წმიდანის არსებობის ყოველი ნაბიჯი ღმერთისაკენ მიბრუნებას, მასთან ზიარებას, ღმერთის წიაღში დაბრუნებას მოასწავებს.

დამოწმებული ლიტერატურა

ახალი აღთქუმა 1963: ახალი აღთქუმა. საკათალიკოსო საბჭოს გამოცემა, ტფილისი, 1963.

ბაგრატიონი 1980: ბაგრატიონი ა., წყობილსიტყვაობა. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივ. ლოლაშვილმა. თბილისი, 1980.

ბეთხოშვილი 2012: ბეთხოშვილი დ., სიკვდილ-სიცოცხლის პრობლემა ძველ ქართულ მწერლობაში (იაკობ ხუცესის „წმიდა შუშანიკის წამება“, თეიმურაზ პირველის „წამება ქეთევან დედოფლისა“), წიგნი II, თბილისი, 2012.

გიგინეიშვილი 1978: გიგინეიშვილი მ., იაკობ ხუცესის „წამება წმიდისა შუშანიკისი“. ჟურნალი „საუნჯე“, თბილისი, 1978, №6.

ორბელიანი 1993: ორბელიანი ს.ს., ლექსიკონი ქართული, ტ. II. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტება დაურთო ილია აბულაძემ. თბილისი, 1993.

ქავთარია 1977: ქავთარია მ., ძველი ქართული პოეზიის ისტორიიდან (XVII-XVIII სს.). თბილისი, 1977.

ქრესტომათია 1949: ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ, რედ. კ. კეკელიძე, თბილისი, 1946.

ძეგლები 2008: ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, ორიგინალური ტექსტები და ახალი ქართული თარგმანები, ტ. I. რედაქტორი ლ. აბაშიძე. თბილისი, 2008.